

Köpeczi Béla:

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET TÁRGYARÓL ÉS MÓDSZERTANÁRÓL

A művelődéstörténet tárgyának és módszertanának kérdését a szocialista országokban egyszerre tette érdekessé a tudományos fejlődés és a társadalmi gyakorlat. A tudományos életben viták tárgya lett a történelmi fejlődés minél teljesebb megismerésének lehetősége, s a vita a történetírás egyes ágazatainak, így a művelődéstörténetnek az elmaradottságát is felszínre hozta.¹ A közvéleményt ugyanakkor egyre élénkebben kezdte foglalkoztatni az új társadalom életmódja, amivel kapcsolatban a művelődés szerepe is vita tárgya lett.²

A művelődéstörténet tárgyának kérdéséhez és módszertanához úgy szeretnék hozzászólni, hogy felhasználom a mindkét területen folyt vita tapasztalatait. Tudományos szempontból támaszkodom arra a történeti-irodalomtörténeti kutatásra, amelyet a 17. és 18. század tekintetében magam folytattam. A szociális-politikai gyakorlat oldaláról azokat a tanulságokat használom fel, amelyeket magam szereztem a művelődési tevékenységben. Ugyanakkor a magyarországi tapasztalatokat igyekszem összevetni az európai szocialista országokban kialakult művelődéstörténeti és elméleti eredményekkel és problémákkal.

1.

Az elmúlt évtizedekben a marxista történetírásban teljesen jogosan került előtérbe a gazdaságtörténet művelése, hiszen egyrészt a dialektikus és történelmi materializmusból következett a termelőerők fejlődése iránti érdeklődés, másrészt a régebbi történetírás hiányai is ösztönözték ezt a tevékenységet. A historiográfia megújulását szolgálta az osztályharcok történetének vizsgálata is a politikában és ideológiában. Bizonyos történettudományi ágak viszont háttérbe szorultak, és a hatvanas éveknek kellett eljőniük ahhoz, hogy viták alakuljanak ki a művelődéstörténet helyéről, tárgyáról és módszertanáról. Az alábbiakban az európai szocialista országokban lefolyt viták főbb pontjait igyekszem összefoglalni.

A magyar történetírásban 1969-ben és 1974-ben bontakozott ki széles körű vita e kérdés körül.³ Az egyik vitakérdés a kultúra fogalma volt. A vitatkozók szembetalálták magukat a kultúra ún. széles és szűk értelmezésével, amelyeket a társadalomtudományok

¹ Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Történetpszichológia és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok.) Kossuth Kiadó, Bp., 1977.

² *Köpeczi Béla*: Szocialista életmód és művelődés. Palócföld, 1977. 6. sz. 6–10.

³ Az 1969-es vita anyaga megjelent a *Századok*. 1970. 1. számában, az 1974-es vitáé a *Történelmi Szemle* 1974. 3. számában.

marxista művelői használnak. A szélesebb értelmezésbe beleértik az anyagi kultúrát is, a szűkebbe csak a szellemit. 1969-ben a vitán még voltak hívei annak a felfogásnak is, hogy a művelődéstörténetbe mindkét kultúrát bele kell érteni. 1974-ben már az az álláspont került előtérbe, hogy az anyagi kultúra – s az azt létrehozó szükséglet és gondolkodásmód – a gazdaság vagy a technika történetéhez tartozik. Sokan ekkor is a művelődéstörténet részének tartották az életmód vizsgálatát, a többség azonban ezt is egy másik stúdium, a társadalomtörténet körébe utalta, azzal a megokolással, hogy az életmód az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzetének vizsgálatához tartozik. A legpregnansabban a többség álláspontját Kosáry Domokos fogalmazta meg, aki szerint a művelődéstörténetben amit történetileg tanulmányozni kell, az mindenekelőtt a társadalmi tudatformák fejlődése, vagy másként „a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein”.⁴

Kosáry ezt a koncepciót alkalmazta a 18. századi magyar művelődéstörténetre, amelyben módszertanilag felállít egy társadalmi modellt és meghatároz művelődési irányzatokat, mégpedig társadalmi szintek tekintetbe vételével, tehát társadalmi osztályok és rétegek helyzetét és művelődési irányzatok összevetését végzi el. Ezután vizsgálja a különféle művelődési szektorokat, azaz vallást, oktatást, könyvkiadást, sajtót, tudományt, irodalmat és művészeteket, és az azokat propagáló intézmények tevékenységét.⁵

A 10 kötetes magyar történelmi szintézis szerkesztői és írói a kultúra szűkebb értelmét tették magukévá, amiről tanúskodnak az eddig megjelent kötetek is. Ezekben a politika, ideológiai irányzatok, a művelődéspolitikai, a sajtó, a közoktatás, a társadalomtudományok és a művészetek szempontjából vizsgálják a művelődést.⁶

A *szovjet* művelődéstörténetészek közül sokan a kultúra széles értelmezéséből indulnak ki, s szerintük beletartozik e fogalomba az ember és a társadalom anyagi, szellemi és művészeti tevékenységének minden eredménye, mindazok az eszközök, amelyek e tevékenység megvalósítását szolgálják, s végül maga a tevékenység mint alkotó folyamat, amelyet az anyagi termelés határoz meg. Ez a felfogás megkülönböztet két kategóriát a kultúrtörténet vizsgálata szempontjából: a kultúra fejlődésének fogalmát, amely a társadalom egészét érinti, és a kulturális fejlődés fogalmát, amely az egyénre vonatkozik, s mindkettő tanulmányozását szükségesnek tartja. Bevezeti az ún. elemi kulturális színvonal kategóriáját, mint a kultúra létezésének minimális feltételét, mind közösségi, mind pedig egyéni vonatkozásban. E felfogás képviselői tiltakoznak az ellen, hogy a kultúra három nagy szférájában csak deskriptív vizsgálatot folytassanak, és a lényeges ismérvekkel akarják bemutatni, hogy egy adott történelmi periódusban hogyan alakult az ember és a társadalom kulturális arculata, és hogy ennek megváltozása hogyan hatott az egyes ember kulturális tevékenységére.⁷

⁴ Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle. 1974. 3. sz.

⁵ Kosáry Domokos: A művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.

⁶ Magyarország története 10 kötetben. Szerk. biz. vez. Pach Zsigmond Pál. 8. köt. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 7/1–2. köt. Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

⁷ A leginkább teoretikus jellegű összefoglaló C. G. Arzankan'jan: Kultúra i civilizacija: Problemi teorii i isztorii, Vesztnik Isztorii Mirovoi Kulturi, 1961. május–június. A szovjet kultúraelméletéről v. ö.

A nagy összefüggések keresése jelentkezik azoknál a szovjet művelődéstörténészeknél is, akik kutatásaikban inkább a szellemi kultúrára teszik a hangsúlyt. Ebből a szempontból érdekes az a levélváltás, amely Arnold Toynbee és Nyikolaj Konrad között zajlott le, és amelyből az utóbbi véleményét szeretném idézni. Konrad elismeri, hogy az emberiség fejlődésének felvázolása érdekében ún. kulturális-történelmi monasz megalkotására van szükség, amely etnikai és társadalmi változásnak van alávetve. Szerinte tanulmányozni kell az egyes monaszok emberi összetételét, tehát azt, hogy az egyes ember milyen helyet foglal el a munkamegosztásban. Fel kell tárnunk minden egyes korszak kultúrájának rendszerszerűségét, mert egy adott korszak kultúrája nem jelenségek összességéből, hanem rendszeréből áll, amelyben jelen vannak egyszerre a régi és az új elemek. Végül foglalkozni kell a kultúrák sorsával, s ezen belül a régiből az újba való átmenet, a minőségi változás tanulmányozása a legérdekesebb.⁸ Konrad nem utasítja el Toynbee-nak azt a törekvését, hogy a kultúráról vagy civilizációról – mint nagy történelmi korszak tanulmányozásáról szóljunk, s e tekintetben a művelődéstörténetnek igen széles – talán túl széles – értelmezését fogadja el. Orientalisztikai munkásságában, a különböző irodalmi és művészeti irányzatok kutatásában az egész világra kiterjedő jelenségekként tárgyalja az olyan kategóriákat, mint a reneszánsz vagy a barokk.

A szellemi kultúra széles értelmezését fogadja el A. J. Gurevics is, aki a művelődéstörténetbe bevezeti az ún. világmodell fogalmát, amely az egyetemes fogalmak rendszerét jelenti, olyan koordináta-rendszert, amelynek közvetítésével az ember észleli a valóságot, és alakítja a tudatában élő világképet. Gurevics nem strukturalista értelemben használja a modellt, szinonimaként fogadja el a világgép, világlátás, világszemlélet, világfelfogás kifejezéseket is. „Minden civilizációra, társadalmi rendszerre – írja – a világ felfogásának sajátos módja jellemző. Amikor alapvető konceptuális és értékbeli kategóriákat egyetemeseknek neveztünk, csupán azt a körülményt tartottuk szem előtt, hogy ezek az emberi történelem bármely szakaszában jelen vannak. Tartalmukban azonban változékonyak. A különböző társadalmi struktúrákban teljességgel különbözők az idő és szabadság kategóriái, a munkához való viszony, a jog értelmezése, eltérő a tér észlelése, az okság felfogása. Fel kell tételezni, hogy egy civilizáción belül e kategóriák nem véletlen halmazt alkotnak, hanem összességükben egységes rendszert, amelyben egyes formák változása összefügg más formák változásával.”⁹ Gurevics azt is hangsúlyozza, hogy a világgép tanulmányozása elsősorban szociálpszichológiai vizsgálatot igényel, ami persze nem zárja ki a tudatos világnézet, az ideológia vizsgálatának szükségét. Módszerét így indokolja: „Nem érhetjük be a társadalom vizsgálatának és leírásának túlnyomóan tárgyi-lagos, pontosabban „tárgyi” módszerével, amely úgy közelíti meg a társadalmat, mint a fizikai tárgyakat, tehát „kívülről”; ezentúl a kutatásnak meg kell kísérelnie, hogy az emberi tudat és „világfelfogás” mélyére hatoljon, feltárja szerkezetét és az általános történelmi mozgásban játszott szerepét. A kultúrtörténelmi elemzés tárgya az író, gondolkodó, érző társadalmi lény, az ember, akinek magatartását a társadalom határozza meg, és akinek a magatartása visszahat a társadalom életére és mozgására”.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy

⁸ I. N. Konrad: A történelem értelméről. Válogatott tanulmányok a Zapad i Vosztoke című tanulmánykötetből. Budapest, 1977.

⁹ A. J. Gurevics: A középkori ember világgépe. Budapest, 1974. 17.

¹⁰ Uo. 23.

a művelődéstörténet kiindulópontja az alapvető konceptuális és axiológikus kategóriák rendszerének vizsgálata, amely tekintetbe veszi az anyagi és szellemi kultúra eredményeit egyaránt, de úgy, ahogy azok az emberek tudatában tükröződnek. Gurevics él azokkal a fogalmakkal, amelyeket annak idején már Plehanov is¹¹ használt a mindennapi tudattal kapcsolatban, s amelyekre a hatvanas években B. Porsnyev¹² újra felhívta a figyelmet, főleg a politikai eszmetörténet szempontjából, s ugyanakkor alkalmazza a művelődéstörténet új eredményeit is.

A szovjet művelődéstörténetben nagy súllyal jelentkezik az a nézet is, hogy a művelődéstörténetbe beletartozik az életmód, a *bit* tanulmányozása. Azt az álláspontot képviselte többek között az 1969-es magyar történészvitan L. V. Cserepnynin, aki a Grekov által szerkesztett, *A régi Oroszország kultúrája* című összefoglaló munkára utalva, az anyagi és szellemi kultúra együttes tárgyalását tartotta szükségesnek, és az első témakörben mindenekelőtt a lakás, a ruházzkodás, a közlekedési viszonyok, tehát az életmód külső tényezőinek ismertetését is szükségesnek tartotta.¹³

Ezek a megfontolások vezettek el oda, hogy még azok is, akik mindenekelőtt a szellemi kultúra tanulmányozását tartják a művelődéstörténet feladatának, a vizsgálatot ki akarják bővíteni. Így született meg az a javaslat, hogy tanulmányozni kell a társadalom tudományos, erkölcsi és művészi kultúráját, mégpedig szoros összhangban a termeléssel, a társadalommal és a politikával. M. P. Kim kultúrtörténész, aki főleg a szocialista fejlődés kérdésével foglalkozott, felállított egy olyan sémát, amellyel a mai kulturális helyzetet lehet elemezni, s amelynek négy nagy rendező elve van. Az első a szocialista kulturális fejlődés forrásaira és tényezőire irányítja a figyelmet (a munkásosztály hatalma, a kultúra társadalmi-gazdasági meghatározói, a szovjet nép mint a kultúra építője, és a kulturális intézmények struktúrája és fejlődése), a második a társadalom és a személyiség szellemi fejlődésének alapvető irányaira (a tudat fejlődése a tudomány szemszögéből, a szocialista erkölcs, a művészeti kultúra, a személyiség harmonikus fejlődése és a munka kultúrája), a harmadik a kultúra társadalmi funkcióira és kölcsönhatásaira a társadalmi élet más jellemzőivel (politikával, gazdasággal, tudományos-technikai forradalommal, életmóddal, az ökológiai problémák kulturális aspektusa), és végül a társadalom kulturális integrációja és a szocialista kultúra nemzetközi fejlődése (a szovjet nép kulturális integrációja, a Szovjetunió népeinek kulturális fejlődése, a Szovjetunió kulturális együttműködése a szocialista országokkal, a többi országgal, a szocialista és általános emberi jelenségek a szovjet kultúrában).¹⁴ Mindez azt bizonyítja, hogy a Szovjetunióban a művelődéstörténet tárgya tekintetében nem alakult ki közös álláspont a történészek között, bár jellegzetesnek kell tartanunk azt a törekvést, amely magát a kultúrát széles körben kívánja értelmezni, s ennek megfelelően keresi a művelődéstörténet metodikáját.

A *Német Demokratikus Köztársaságban* némely történész – így például E. Engelberg – azt tartja, hogy a művelődéstörténetnek a különböző osztályokhoz tartozók munka-, élet-, érzés- és gondolkodásmódját kell tanulmányozni a gazdasági-társadalmi formációk különböző korszakaiban. Ennek érdekében a művelődéstörténetnek elsősorban

¹¹ A. V. Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Budapest, 1950.

¹² B. F. Porsnyev: Szocialnaja pszihologija i isztorija. Moszkva, 1966.

¹³ L. V. Cserepnynin: A régi Oroszország kultúrája. Századok. 1970. 1. sz.

¹⁴ M. P. Kim: O kul'ture kak predmet isztoriceszkogo izucsenija. Voproszű Isztorii. 1974. 11. sz.

a néprajzzal kell társulnia, ami lehetővé tenné nemcsak a magas kultúra tanulmányozását – amivel a művelődéstörténet eddig megelégedett –, hanem a köznapi kultúráét is. Engelberg úgy gondolja, hogy a legmagasabb rendű szellemi objektívációk leírásával az illető szakágak foglalkozzanak, a művelődéstörténet csak általános következtetéseiket összegezza.

Mások ezt a felfogást leszűkítőnek tartják, és azt hangsúlyozzák, hogy a művelődéstörténet az egész emberi fejlődést vizsgálja, mégpedig különös aspektusból. Szerintük a feladat az, hogy felvázoljuk egy osztály, egy réteg vagy egy személyiség azon teljesítményeit, amelyekkel hozzájárult egy adott konkrét társadalmi formációban, korszakban, az előző nemzedékek által hagyományozott eredményekhez a természet átalakítása, a társadalmi kapcsolatok gazdagítása, illetve humanizálása céljából, és hogy ennek a folyamatnak mi a szellemi tükröződése. Kulturális fokokat vagy típusokat kell megállapítani, amelyek mérik a természethez való viszonyt és az egyének közötti kapcsolatokat, s ennek folytán objektív jellegűek. Ugyanakkor elemezni kell azt is, hogy az egyes osztályoknak vagy rétegeknek mi a szubjektív viszonya az adott kulturális fokhoz. Ilyen módon nem az a vizsgálandó probléma, hogy mi a viszony az anyagi és a szellemi kultúra között, hanem az, hogy milyen összhang vagy ellentmondás alakul ki az adott társadalmi formáció vagy egy kor kultúrfoka és a különböző osztályok, rétegek, csoportok kulturális színvonala között.

Az eljárás a következő lehet: vizsgálni kell a *társadalmi termelést* abból a szempontból, hogy az ember hogyan alakítja a természetet, milyen a munkamegosztás, hogyan jelentkeznek a tulajdon- és osztályviszonyok, s mindezeket kapcsolni kell a szükségletekhez és az életmódhoz. Ezt követi a *társadalmi viszonyok* vizsgálata, ami közösségi formák, magatartások és szokások elemzését foglalja magában. E folyamatok *szellemi tükröződése* kapcsán foglalkozni kell az osztályok szellemi, kulturális helyzetével, a világképpel és világnézettel, a tudománnyal, a filozófiával, a művészetekkel, a vallással. A *politikai és intézményi* vizsgálat kiterjed a kulturális javak elsajátítására és elosztására, a kulturális politikára és az intézményrendszerre.¹⁵

Lengyelországban a művelődéstörténet széles körű felfogása uralkodik. Többen vallják, hogy a kultúrát három szektorban kell tanulmányozni: beszélni kell az anyagi kultúra történetéről, azoknak a tárgyaknak a felhasználásáról, amelyeket az emberi tevékenység alkotott az anyagi és szellemi szükségleteik kielégítésére; társadalmi kultúráról, amely az egyének közötti kapcsolatokat tanulmányozza, mindenekelőtt a tárgyi emlékek alapján; végül erkölcsi és intellektuális kultúráról, amely a magasabb szellemi objektívációkat foglalja magában.¹⁶

A. Wiczansky, a lengyel nemesi köztársaság 15–18. századi történetét oly módon mutatja be, hogy miután ismerteti a gazdaság és az állami élet főbb tényeit, külön fejezetet szentel az „embereknek”, és ezt a felfogását a következőképpen indokolja:

¹⁵ Az NDK-ban lezajlott vitákról: *D. Mühlberg*: Zur marxistischen Auffassung der Kulturgeschichte. Deutsche Zeitschrift für Philosophie. 1974. 12. sz. *E. Engelberg*: Zur Frage der Volkskunde und Kulturgeschichte. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1973. 8. sz. *T. Schuppan*: Bemerkungen zum Gegenstand einer marxistischen Kulturgeschichte. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1974. 12. sz.

¹⁶ *J. Rutkowski*: Historii kultury i próba systematyzacji jej Zagadnień. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1959. 1. sz.

„Munkámnak ez a része művelődéstörténet kellene, hogy legyen, tehát az anyagi és a szellemi kultúra leírása. Úgy tűnik, hogy a hagyományos művelődés története – amely többé-kevésbé autonóm – tudományágakból áll (a művészetek, az irodalom, a zene, az erkölcsök, a divat stb. története), kevesebb, amikor magáról a korszakról, és még inkább az emberiről van szó.”¹⁷ Az embereknek a történetét úgy akarja rekonstruálni, hogy bemutatja fogyasztási, öltözködési, lakási szokásaikat, a bútorzatot és a mindennapi élet szertartásait. Ezután foglalkozik a demográfiai problémákkal, az egészségüggyel, a betegségekkel, a járványokkal. Beszél a család szerkezetéről, a különböző társadalmi csoportokon belüli kapcsolatokról, a faluról, a városról és a nemzetről. Ezzel kapcsolatban külön is hangsúlyozza a könyv szerepét. Végül igyekszik meghatározni a lengyelek helyét a kultúrában. A mentalitások leírása érdekében ismerteti az oktatás, a könyvkiadás és olvasás jellemzőit. Sorra veszi az idő, a tér, a mennyiség, az értékek és a világnézetek kategóriáit, különösen a reformáció által hozott változásokra való tekintettel. Foglalkozik végül az esztétikai tudattal, a művészetekkel és a szórakozással.

Mindezek az eredmények és viták arra utalnak, hogy a művelődéstörténet tárgyát és módszerét illetően nem alakult ki egységes állásfoglalás a marxista kutatók körében. Vannak, akik az anyagi kultúrát kizárják a művelődéstörténetből, de még többen, akik azt feltétlenül vizsgálni kívánják, mégpedig mindenekelőtt a munkával való viszony, a mindennapi tudat és az életmód alakítása szempontjából. A szellemi kultúra esetében némelyek úgy vélik, hogy főleg a legmagasabb objektivációkat kell tanulmányozni, mások viszont a hangsúlyt a mindennapi kultúra vizsgálatára helyezik. Eltérő a vélemény a tekintetben is, hogy az egyes szaktudományok eredményeit hogyan használják fel: akadnak, akik a tudomány, az irodalom és a művészetek történetének valamiféle summás összefoglalását akarják adni művelődéstörténet címen, mások viszont a kultúra egészének aspektusából kiindulva csak a fő jellegzetességeket akarják bemutatni.

Ezekben a vitákban felfedezhető a különböző társadalomtudományok kérdésfelvetésének hatása is, így különösen a szociológiáé, a pszichológiáé, a régészeté, a néprajzé és különösen a nyelvészeté. Érezhető a társadalmi gyakorlat befolyása is, hiszen a kulturális forradalom továbbfejlesztésének és az életmód kérdésének előtérbe kerülése nemcsak Magyarországon, hanem másutt is felvetette a kultúra széles körű értelmezésének szükségességét, és ezzel együtt a kultúraelmélet sok problémájának új megfogalmazását.

2.

A művelődéstörténet tárgyának és módszertanának meghatározása szempontjából az az alapvető, hogy mit értünk *kultúrán*. A kultúra fogalom értelmezésének rendkívül gazdag irodalma van, itt most csak a marxista teóriában jelentkező felfogásokról szövegek.¹⁸

Az *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához* című tanulmányban Marx ezt írja „A

¹⁷ A. Wyczanski: Polska Rzeczpospolita szlachecka, 1454–1764. Warszawa, 1965.

¹⁸ Vö. A. L. Kroeber–C. Kluckholm: Culture. A Critical Review of Concepts and definitions. Papers of the Peabody Museum. 1952. 1. sz. Ph. Bénéton: L'histoire de mots culture et civilisation. Paris, 1975. és egy magyar összefoglaló: Kozma Tamás: A kultúrafogalom értelmezései a polgári társadalomkutatásban. A népi kultúra – népi társadalom című kötetben: Akadémiai Kiadó, 1977.

... forradalmi átalakulások vizsgálatánál a gazdasági, termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos pontossággal megállapítható átalakulását mindig meg kell különböztetni a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formáktól, amelyekben az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak, és azt végigharcolják”.¹⁹ Némelyek erre a marxi tételre építenek, amikor a kultúrát szűkebb értelemben használják, és azonosítják a szellemi kultúrával.

Van azonban Marxnak egy másik megfogalmazása is ugyanebben a témakörben, amelyet az *Értéktöbblet* című munkájában olvashatunk: „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekeelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem meghatározott történelmi formában fogjuk fel. ... Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalom meghatározott tagozódása, másodsor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez, államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is.”²⁰ Ez a második megfogalmazás a kultúra széles értelmezését tételezi fel, és közel áll az ún. leíró vagy antropológiai (B. Malinowski, M. Mead) kultúra-fogalomhoz, tehát ahhoz, amely azt állítja, hogy a kultúra felöleli a tudást, a hiedelmeket, a művészetet, az erkölcsöt, a jogot, a szokásokat, valamint a képességeket, amelyeket az emberek a társadalom tagjaiként szereztek.

Lehet-e ezek után olyan kultúra-felfogást kialakítani, amely kizárja az egyoldalúságokat, de ugyanakkor nem bővíti ki a kultúra fogalmát oly mértékig, hogy magába foglaljon minden emberi tevékenységet? Hogy ehhez a lehetőséghez közelebb kerüljünk, szükség van bizonyos elméleti kérdések tisztázására, amelyek a kultúra funkcióját a társadalmi fejlődés egészében világítják meg.

a) A társadalmi formációk elmélete az utóbbi években jelentős új eredményekkel gazdagodott. Tőkei Ferenc mutatta ki, hogy Marxnál a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolat a tartalom és a forma dialektikáját fejezi ki, tehát a termelési viszonyok jelentik a formát, amelyen belül végbemegy a termelőerő fejlődése, mint valóságos tartalom.

Ami az alapot és felépítményt illeti, ez a marxi megkülönböztetés a tartalom és a forma kategóriáinak „a társadalom mozgásaira alkalmazott változata”.²¹ Ebben a felfogásban a felépítmény, amely a szellemi termelést jelenti, a forma, amelyen belül tartalmilag az anyagi termelés megy végbe. Ez az álláspont, amelyet az egész marxi módszer támaszt alá, elveti a merev hierarchiát alap és felépítmény között, és érzékelteti a dialektikus kapcsolatokat, ami e kettő között alakul ki. Marx ezt írja a felépítményről a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában*: „A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken egy felépítmény emelkedik, különböző és sajátágosan alakult érzésekből, illúziókból, gondolkodásmódokból és életszemléletekből. Ezeket az egész osztály teremti meg és alakítja ki a maga anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból”.²² Itt a felépítmény érzésekre, illúziókra, gondolkodásmódokra és életszemléletekre szűkül, amelyek a tulajdon különböző formáin, tehát a társadalmi, és nem közvetlenül a gazdasági létfeltételeken alapulnak. Ez a megfogalmazás többfajta leegyszerűsítésre ad lehetőséget,

¹⁹ Marx, K.–Engels, Fr. művei. 13. kötet. Bp. 1965. 6–7.

²⁰ Marx, K.: *Értéktöbblet-elméletek*. 1. rész. Bp. 1958. 249.

²¹ Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Kossuth Kiadó, Bp. 1968. 63–64.

²² Marx, K.–Engels, Fr. művei 8. kötet. Bp. 1962. 129.

de *A Német ideológiában* részletezett útbaigazítást kapunk, hiszen a kérdést a történet-felfogás egészében helyezi el: „Ez a történetfelfogás tehát azon nyugszik, hogy a valóságos termelési folyamatot fejti ki . . . és az ezzel a termelési móddal összefüggő és általa létrehozott érintkezési formát . . . az egész történelem alapzataként fogja fel, és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. stb. belőle magyarázza”.²³ Az alapon belül tehát Marx megkülönböztet termelési módot, termelőerőket és termelési viszonyokat, de külön említi az érintkezési formát, ami tulajdonképpen a termelési viszonyokhoz tartozik, de egyben a felépítményhez vezet át. Ezt az átmenetiséget érdemes figyelembe venni, ha nem akarjuk leegyszerűsíteni az alap és felépítmény közötti kapcsolatot. A felépítményen belül elválasztja az államot a tudat különböző elméleti termékeitől és formáitól, ami a belső differenciálás szükségességére hívja fel a figyelmet.

Marx nem hagy kétséget, megfogalmazván, hogy az alap és felépítmény viszonyát nem lehet a merev plehanovi hierarchikus szemlélet alapján elképzelni, és ha megmaradunk az alap és felépítmény elnevezéseknél, a kettő között a mediációk egész sorát kell feltételezni, amelyek szoros, de változtatható hierarchiájú kapcsolatban állnak.²⁴

Ha az alap és felépítmény közti kapcsolatok szempontjából vizsgáljuk a kultúra kérdését, akkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kultúrát a felépítmény és annak is csak egy része termékeként vizsgáljuk, az alap is szerepet játszik létrehozásában, és pedig nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is, a termelőerők vonatkozásában az anyagi kultúra, a termelési viszonyokat illetően pedig még a szellemi kultúra szempontjából is. Persze az anyagi kultúrát nem úgy kell vizsgálni a művelődéstörténetben, mint azt a gazdaságtörténet teszi. Itt mindenekelőtt a termelési kultúra jellegzetességeit a szellemi kultúrával kapcsolatban, a munkához való viszonyról, a munkaeszközökről, a munkamegosztásról szóló nézeteket, a munkaidő eltöltésének módját, a munka és a szabadidő közti kapcsolatot, és az életmód kérdéseit, a gazdasági és társadalmi viszonyok szempontjából az anyagi és szellemi kultúra közti összefüggéseket kell tanulmányozni.

b) A művelődéstörténet tárgya és módszertana szempontjából jelentős a *tudatos és kevésbé tudatos*, a mindennapi tudat és az ideológiai formák, az ideológia és a kultúra közötti összefüggések kérdése. Lukács György: *Az esztétikum sajátosságá*-ban három megismerési módot különböztet meg, a mindennapi, a tudományos és a művészi megismerést.²⁵ A mindennapi gondolkodás objektívációi közül a munkát és a nyelvet emeli ki, az ismertetőjelek között pedig az elmélet és a gyakorlat közötti közvetlenséget, az ebből következő spontán materializmust, az analógiás gondolkodásmódot és az egész embert érintő totális szemlélet igényét. A mindennapi gondolkodás erőteljesen befolyásolja nemcsak a mindennapi életet, hanem a világról alkotott tudatos felfogásokat, az ideológiákat és a legmagasabb rendű objektívációkat, a tudományt és a művészetet is. Ha ez a megközelítési mód filozófiailag indokolt, a kultúra szempontjából sem tekinthetünk el tanulságainak alkalmazásától. Ez azt jelenti, hogy a művelődéstörténet szerves része a mindennapi gondolkodás és az erre épülő mindennapi élet kultúrája. Egy kor, egy osztály vagy réteg mindennapi gondolkodását és kultúráját az anyagi kultúra és a legelterjedtebb ismeretek, hiedelmek és érzelmek rekonstruálhatják.

²³ Marx, K. – Engels, Fr.: *A német ideológia*. Bp. 1974. 50–51.

²⁴ Vö. L. Althusser: *Les appareils idéologiques d'État*. A Positions c. kötetben. Paris, 1976.

²⁵ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága* I. köt. Bp. 1965.

c) Szinte közhely az, hogy a kultúra csak akkor válik élővé, ha azt elsajátítjuk, tehát ha egy adott kultúra bizonyos elemei közül választunk. Ez a választás egy adott történelmi-társadalmi környezetben megy végbe, és természetesen feltételezi a megfelelő érték- és normarendszer létét, amelyet elfogad az egész társadalom, illetve annak egyes osztályai, rétegei, csoportjai. Ez az értékrendszer a mentalitás és az ideológia alapja, hat intézményi rendszerének tevékenységére, és bizonyos mértékig a kulturális objektivációkat is meghatározza. Gramsci talán túlságosan is a felépítményi tényezőket vette tekintetbe, amikor a kultúra fogalmát meghatározta, de azt hiszem, abban igaza volt, hogy a kultúra aktív szerepét kiemelte, mégpedig a világnézet kérdéséből kiindulva. Hadd idézzük meghatározását: „A kultúra különböző fokon az individuumok kisebb vagy nagyobb számát számos rétegben egyesíti, amely rétegek a kifejezés terén szorosabb vagy lazább kontaktusban vannak egymással . . . ebből adódik a »kulturális mozzanat« fontossága a gyakorlati (kollektív) tevékenységben: nincs olyan történelmi aktus, amit ne a »kollektív ember« hajtana végre, vagyis minden történelmi aktus egy »kulturális-társadalmi« egységet feltételez, melynek révén a különmemű célokat követő, szétszórt akaratok sokasága összeforr ugyanannak a célnak az érdekében, egy azonos és közös világnézet alapján (ez utóbbi lehet általános, vagy különös, átmenetileg – érzelmi úton – ható, vagy állandó, s általa ez az intellektuális bázis annyira meggyökereszik, asszimilálódik, és élménnyé elevenedik, hogy szenvedéllyé válhat).”²⁶

Gramscinak véleményem szerint igaza van abban, hogy a világnézet vagy világszemlélet az, amely egy társadalom értékrendszerét és ennek következtében kultúráját meghatározza. Ezért a művelődéstörténet kiindulópontja a nézetek és nézetrendszerek vizsgálata lehet, mégpedig a mindennapi tudatban, a tudományos és művészi megismerésben egyaránt. Ennek vizsgálatánál természetesen tekintetbe kell venni a különböző tudatformák és társadalmi osztályok, rétegek, csoportok sajátosságait.

d) A kultúra szélesebb értelmezése revalorizálja a felépítményt, amiről annyi vita folyt a marxizmuson belül és kívül. Ha elfogadjuk L. Althussernek azt a tételét, hogy a társadalomban tanulmányozni kell nemcsak a termelőerők, hanem a termelési viszonyok újratermelését is, és hogy ez nagyrészt (pour une grande part) a jogi, politikai és az ideológiai felépítmény útján, az állam represszív és ideologikus apparátusai által biztosítható, akkor a felépítmény tanulmányozásának jelentősége különösen megnő. Bár Gramsci és Althusser között lényeges különbségek vannak az ideológia értelmezését illetően, funkciójának értékelésében sok közöttük a hasonlóság is. Hadd idézzem Gramsci egyik megállapítását: „A gyakorlat filozófiája (tehát a marxizmus, K. B.) szerint a felépítmény objektív és működő valóság . . . ; ez a filozófia explicite leszögezi, hogy az emberek az ideológiák területén tudatosítják társadalmi helyzetüket, tehát feladataikat, ami nem csekély jelentőségű ténymegállapítás; a gyakorlat filozófiája maga is felépítmény, ez az a terület, ahol meghatározott társadalmi csoportok tudatára ébrednek saját társadalmi létüknek, erejüknek, feladataiknak, fejlődésüknek.”²⁷ Gramsci tehát az ideológiának tudatosító funkciót tulajdonít, mégpedig nem pusztán a társadalmi helyzet, hanem az egyes rétegek és osztályok célja szempontjából is.

Althusser azt mondja, hogy az ideológia az egyének elképzelt viszonyának „representációja” valóságos feltételeikről. Ebben a meghatározásban a viszonyra (rapport) teszi

²⁶ A. Gramsci: Filozófiai írások. Bp. 1970. 74–75.

²⁷ Uo. 267.

a hangsúlyt, mert vitatja azt a tételt, amely szerint az ideológia maguknak a valóságos feltételeknek a tükröződése volna. Ezzel most nem akarunk vitatkozni, de meg kell jegyezni, hogy a visszatükrözési elmélet – ahogy Lukács György vallotta – nem állítja azt, hogy a valóság másolata, de azt igen, hogy különböző áttételeken keresztül a valóság hamis vagy igaz képét adja. Althusser azzal erősíti az ideológia funkcióját, hogy belőle származtatja az egyén cselekedeteit, amelyek az anyagi praxisban nyilvánulnak meg, és amelyeket az anyagi rítusok szabályoznak. Ez utóbbiakat szerinte az ideológiai apparátusok határozzák meg. Mindez nála ahhoz a felfogáshoz vezet, hogy az ideológia anyagi természetűvé válik, tehát hatása nem pusztán a tudati szférában jelentkezik.

Bármilyen legyen is véleményünk az ideológia „humanista” vagy „strukturalista” megközelítéséről, az nem kétséges, hogy a felépítményt nem elég csak tudati szempontból vizsgálni, hanem az anyagi termelés és az alap szempontjából is szükséges tanulmányozni, s ilyen módon hozzájárulni a történeti fejlődés totális megismeréséhez.

A kultúra átfogóbb, az alap és a felépítmény közötti összefüggéseket tekintetbe vévő, az értékrendszerekből és éppen ezért a világszemléletekből kiinduló magasabb rendű objektivációk mellett a mindennapi tudatot is vizsgáló, nemcsak a genezist, hanem recepciót is tekintetbe vevő fogalmáról van itt szó, amelyre építenünk kell a művelődéstörténetet.

e) Egy adott korszak művelődésének, és általában az emberiség kulturális fejlődésének megítélése szempontjából nem jelentéktelen annak eldöntése, hogy milyen kulturális javakat tekintenek az emberek értéknek. Lukács György még 1918-ban így határozta meg a kultúrát: „A kultúra fogalma . . . magába zárja mindazokat az értékes termékeket és tevékenységeket, amelyek a közvetlen életfenntartás szempontjából nélkülözhetők.”²⁸ Nem értünk egyet a meghatározással abból a szempontból, hogy túlságosan leszűkíti a kultúra körét. Azonban fontos axiológiai problémát vet fel, és ezért kell foglalkozni vele. Ebből a szempontból két megközelítési mód lehetséges. Az értéket fel lehet fogni valamely általános szempontból, tehát a társadalmi fejlődés, vagy az ember felszabadításához való hozzájárulásként. Az értéket azonban meg lehet ítélni abból a szempontból is, hogy egy adott kor emberei mit tartottak a maguk számára értékesnek. Úgy hiszem, hogy a művelődéstörténésznek mindkét megközelítési módot gyakorolnia kell, tehát ismernie kell minden korszak axiológiai álláspontját, de az egyetemes történetfejlődés ítéletét is.

Végső fokon azt javasoljuk, hogy a kultúra széles fogalmát fogadjuk el, amelyik elismeri a szoros és kölcsönös kapcsolatokat az alap és a felépítmény, az anyagi és a szellemi kultúra között. Egy bizonyos értékrendszerből indul ki, tehát a világnézetből, s a magas kultúra termékei mellett tekintetbe veszi a mindennapi kultúra megnyilvánulásait s vizsgálja a kulturális termékeknek nemcsak a születését, hanem a befogadását is.

3.

Feltehető a kérdés, hogy vajon a kultúra ilyen széles felfogása alkalmazható-e a művelődéstörténetben? Véleményem szerint, ha a határokat pontosan meghúzzuk, válaszunk pozitív lehet. Hol vannak a határok?

²⁸ Lukács György: Régi kultúra és új kultúra. Internationale, 1919. június 15.

a) A művelődéstörténet nem azonosulhat az emberiség történetével, és valamely történeti korszak jellemzőit nem lehet csak kulturális kritériummal „illusztrálni”. A fejlődés fő mozgató erői gazdaságiak és társadalmiak, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a kulturális tényezőket nem kell tekintetbe venni, sőt ezeknek néha meghatározó szerepük lehet, de semmiképpen sem adhatják egy szintézis alapját.

b) Az anyagi kultúra a maga egészében nem lehet a művelődéstörténet része. A termelés, a munkaeszközök és termékek vizsgálata a gazdaság- vagy a technikatörténet feladata. Ezzel szemben a termelés, a munkaeszközök és a termékek hatása az ember életmódjára, a munka jellege és a munkához való viszony a művelődéstörténet része. Az életkörülmények elemzése részben gazdaságtörténeti, részben társadalomtörténeti feladat. Az életmód tehát a különböző tevékenységek rendszere, s meghatározott létfeltételek között a művelődéstörténet tárgya.

c) A művelődéstörténet nem zárja ki az olyan speciális stúdiumokat, mint amilyen a tudomány, az irodalom, vagy a művészetek története. Felhasználja mindezeknek a tudományágaknak az eredményeit, hogy jellemezze valamely kor kultúráját a maga egészében, a kulturális folyamatok és termékek születését és befogadását.

Ha elfogadjuk ezeket a korlátozásokat, akkor mindenekelőtt a módszerről kell szólnunk, amely a művelődéstörténet jellegénél fogva csakis interdiszciplináris lehet, hiszen támaszkodni kell a különböző történettudományi ágak, de a néprajz, a szociológia vagy a pszichológia eredményeire is. Egy ilyen módon felfogott művelődéstörténet valamely korszak kultúráját a következő struktúrában tárgyalhatja:

a) A világnézetek, tehát az érték- és normarendszerek, amelyek az adott társadalom gazdasági, társadalmi, politikai szükségleteihez kapcsolódnak, ezek hatása a mindennapi tudatra, magatartásokra, az életmódra.

b) A művelődéspolitikai felfogások osztályok és rétegek szerint, a különböző mozgalmak és irányzatok.

c) A kultúra terjesztésével foglalkozó intézmények tevékenysége – tehát oktatás, könyvkiadás, sajtó, rádió, televízió, egyházak és társadalmi szervezetek munkája.

d) Az értelmiség szerepe, funkciója a kultúra terjesztésében és megteremtésében.

e) A tudomány jellege, funkciója, eredményei és azok felhasználása a társadalomban, hatása a mindennapi tudatra és az ideológiákra.

f) Az irodalom és a művészetek jellege, funkciója és produktumai, azok hatása a mindennapi tudatra és az ideológiákra.

g) A különböző osztályok és rétegek mindennapi életének anyagi és szellemi kultúrája, színvonala, jellege.

h) Hagyomány és újítás valamely korszak kultúrájában, átvett és továbbfejlesztett, illetőleg új értékek egymásra hatása, valamely korszak kulturális jellemzői.

Ez természetesen hozzávetőleges és nagyon vitatható séma. De talán azzal az előnnyel jár, hogy tekintetbe veszi a művelődés különböző elemeit, és azokat egy bizonyos rendszerben helyezi el. Meggyőződésem, hogy a művelődéstörténet új koncepciójának kialakítását figyelhetjük meg, amint azt az elmúlt évek vitái és tudományos termekei bizonyítják, s azt hiszem, hogy elérkezett az ideje annak, hogy mi is levonjunk bizonyos következtetéseket a célokra és a módszerekre.